

УДК 821.161.2
ББК83.3 (4 Укр)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛІТЕРАТУРИ «NON FICTION»

А. В. Ільків

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури; м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

У статті досліджено естетичну складову епістолярію Т. Шевченка. Виокремлено проблеми національної ідентичності в ранньому листуванні поета через протистояння “свого” і “чужого” світів.

***Ключові слова:** лист, епістолярний образ, символ, національна ідентичність.*

Література «non fiction», себто документалістика, література без вигадки і фантазії, по праву може вважатися найблагодатнішим і найдостовірнішим матеріалом для реконструкції психопортрету митця. Документальна спадщина Т. Шевченка, зокрема його листування і щоденник, неодноразово ставали об'єктом літературознавчих досліджень з погляду жанрової гетерогенності тексту, автокомунікації, спроби сублімації творчого життя, зрештою, з погляду молитовно-сповідального, символіко-архетипного дискурсив.

Шлях Шевченкової епістолярію до читача доволі нелегкий, навіть тернистий, як і сама доля пророка. Так, із біографічних джерел знаємо, що 1850 р. в Оренбурзі попереджений про можливий обшук Т. Шевченка спалює листи кн. Рєпніної, найдорожчі для поета послання. Крім того, багато листів знищено самими адресатами Шевченка після його арешту як компрометуючі матеріали їх зв'язку з митцем. Більша частина листів до засланої поета померла в задумах кн. Рєпніної, А. Лизогуба та інших однопумців, так і не народившись, через накладене III відділом табу на будь-які спроби зв'язку із Т. Шевченком.

Нелегкою була й справа посмертного зібрання листів генія. Із закликом до громадськості опублікувати епістолярій Шевченка найперше звернулася редакція «Основи», назвавши ці листи «власністю всієї рідної землі – всієї Слов'янщини» [цит. за 4, с. 318]. Справа журналу із публікацією епістолярію видалася вдалою, але короткочасною, через закриття видання 1862 року. Наступні спроби, на думку першого дослідника Шевченкових листів С. Єфремова, були недбалими і несправними, без критичного осмислення і коментаря, що для мемуарної літератури дуже важливо, часто відбувалося втручання в авторський текст, намагання зробити його «кращим», стилістично досконалішим: «За всім піе-

тетом до Шевченка, що виказували перші публікатори, а може саме через цей пієтет, вони зважувались виправляти «геніального самовродка», підбиваючи його правопис та й самий стиль до загально виробленого шаблону, навіть не гадаючи, що цим псують текст улюбленого письменника і ведмежу послугу справляють і йому, і прийдущому дослідникові» [4, с. 328]. Лист – один із найвразливіших мемуарних жанрів, бо залежить і від зовнішніх чинників, і від людської претензійності та має тенденцію до зникання. Тому багато листів Шевченка через несвідомість його адресатів, а подекуди й випадковість, назавжди втрачені для світової громадськості. С. Єфремов нарахував таких втрачених листів більше сотні.

На важливості дослідження епістолярію нашого генія наголосив ще перший біограф Шевченка В.П. Маслов, вважаючи власне слово поета найдорожчим матеріалом для його біографії й найдостовірнішим джерелом для визначення його особистості. Не менш важливим біографічним матеріалом став і «Журнал» поета, який він розпочав у найважчий період свого життя – в останній рік заслання, період очікування волі, період невизначеності. Однак за слушним порівнянням С. Єфремова, «Шевченків журнал показував нам, який був поет сам із собою, на самоті зі своїми думками. Листування показує нам його на людях, у гурті приятелів і знайомих» [4, с. 342]. Тобто щоденник виступає свого роду автокомунікацією, саморефлексією, тоді як лист – це насамперед діалог. Якщо щоденник описує лише один рік життя поета, то його листи освітлюють 20 років життя – від того моменту, коли Шевченко виступив перед громадою як «якийсь небесний світильник», і до останніх днів його перебування між людьми – «це справжня автобіографія поета – нехай і не повна, нехай і в уривках, нехай і писана з випадкових у кожному окремому випадку мотивів і під різними настроями та з різними намірами, але така, що ціле свідоме життя охоплює й освітлює його автентичними рисами» [4, с. 342].

Отже, саме епістолярій дозволяє досліднику побачити особистість митця в розвитку, прослідкувати еволюцію його життєвих максимумів в міжособистісному спілкуванні, крізь призму співрозмовника, крізь призму «іншого».

І листи, і щоденник як жанри мемуаристики найперше розраховані на створення суб'єктивного документального образу – образу свого і своїх сучасників. Але чим вищий мистецький рівень автора, тим йому важче вписатися в умовні канони жанру, такі як стенографічність, лаконізм оповіді, аргументованість оцінок, документальна образність. Епістолярій Т. Шевченка – яскраве свідчення сказаного. У текстовій структурі його листів однаково важлива роль як окремих персоналій життєпису генія, так і окремих наскрізних образів-символів. Більше того, якщо розгортання документальних образів привносить у текст елементи сюжетності, що головним чином стосуються екстравертивного життя

автора, то розгортання образів-символів у тексті листа репрезентує інтроверсивну перспективу сюжету. Центральні символи тут можна трактувати як своєрідні текстові імпульси, детектори напруги внутрішнього життя поета.

Більшість дослідників Шевченкового листування розглядали лист як біографічне і фактографічне джерело. Так, перший дослідник С. Єфремов основне завдання вбачав у відтворенні текстової автентичності листів, розшифруванні криптонімів, створенні якісного коментаря до тексту листа, але разом з тим виокремив й основні риси творчої манери письма, стильові доміанти.

Однією з перших дослідниць Кобзарєвого листа як самостійного мемуарного жанру, якому не чужа естетична функція літератури, можемо вважати Ж. Ляхову («За рядками листів Тараса Шевченка», 1984) [11]. Попри деяку тенденційність та ідеологічну заангажованість її наукових положень, все ж заслуговують на увагу такі виокремленні дослідницею основні риси епістолярної манери Шевченка, як «образність, афористичність мови і стилю, виразність психологічних характеристик, схильність до філософських узагальнень, внутрішній драматизм і психологізм листів» [11, с. 129].

Літературознавець М. Коцюбинська закликає розглядати листи Т. Шевченка як «художній феномен, художній текст, котрий містить поетичні миттевості, пейзажні мініатюри, перлинки спогадів і настроїв» [9, с. 22]. Цю тезу ми цілком підтримуємо, однак дозволимо собі не погодитись із науковими положеннями дослідниці про специфіку двомовності Шевченкових листів. Так, М. Коцюбинська стверджує, що мова листів була своєрідним індикатором духовної спорідненості митця із адресатами. Російською мовою, на її думку, писалися офіційні листи, листи, що стосувалися життєвих турбот і негараздів, натомість україномовні листи, сповнені глибокого ліризму, адресувались найближчим людям. Однак в цю парадигму не вписується винятково російськомовне листування із кн. Рєпніною – «сродною душею» Шевченка, покровителькою і заступницею поета. А як тоді пояснити вибір Шевченком російської мови для ведення свого щоденника, по суті, розмови із самим собою? Причини вибору російської мови для листування і ведення щоденника періоду заслання відверто пояснює сам поет у щоденниковому записі від 12 липня 1857 року: «За всі десять років я, крім степу та казарми, нічого не бачив і, крім солдатської рабської мови, нічого не чув. Страшна, вбивча проза» (переклад – В. Шевчука) [18, с. 56]. У листах поет також часто зізнається, що найбільше переживає через втрату україномовного національного ґрунту. Отже, перша причина – російськомовне оточення ув'язненого поета. Друга причина – невеликий ступінь літературного розвитку тогочасної української прозової мови, цим дослідники пояснюють і вибір російської мови для написання повістей, а оскільки листи і щоденник – також проза, то гіпотетично це ще одне пояс-

нення двомовності поета при створенні навіть таких інтимних жанрів, як лист чи щоденник.

Відповідно до життєвих перепитій дослідники виокремлюють три періоди в листуванні поета: до арешту (листів цього періоду дійшло найменше), листування періоду заслання, і листування після повернення із заслання (це три чверті листів, що дійшли до нашого часу). Досліджуючи Шевченків епістолярій, не можна не помітити, що кожен із трьох періодів листування пов'язаний із одним з головних концептів його творчості загалом – концептом волі. Так, у листі Шевченка до брата Микити, яким розпочинається епістолярій поета, читаємо сповнені оптимізму слова: «Получив *свободу* от поміщика свого... Живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, окрім Бога, – велике щастя бути вольним чоловіком: робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить» [18, с. 11]. І ніби дежавю, через 18 років, у листі до графа Ф. Толстого Шевченко знову тішиться свободою, відкриваючи новий період свого листування: «Я тепер так счастлив, так невыразимо счастлив, что не нахожу слов достойно выразить вам мою сердечную, мою бесконечную благодарность... Теперь я снова свободный художник, теперь я независимо ни от чьей воли строю свое радужное будущее, свое безмятежное грядущее» [18, с. 134]. Загалом у житті Шевченка можна спостерігати певну циклічність подій, певну магію чисел. Так, 22 квітня 1838 року Шевченко отримав довгождану волю в Петербурзі, а 22 квітня 1847 року його привозять в Петербург уже як арештанта. Можемо здогадуватись, що й сам поет вірив у нумерологію, про що свідчить його лист до кн. Рєпніної: «По ходатайству вашему, добрая моя Варвара Николаевна, я был определен в Киевский университет, и в тот самый день, когда пришло определение, меня арестовали и отвезли в Петербург 22 апреля (дня для меня чрезвычайно памятный)» [18, с. 36]. Пізніше в Оренбурзі він також 22 квітня буде марно очікувати звістки про своє звільнення.

Концепт волі в епістолярію поета пов'язаний не лише із волею особистою, а й волею своїх близьких. Так, підневільний стан його братів став причиною втрати творчого натхнення. У листі до кн. Рєпніної від 8-10 червня 1844 р. автор зізнається, що «ничего не пишу, искусство оставил в прошлом, а в Академию прихожу как на покой» [18, с. 27].

Концепт «волі» в епістолярній спадщині поета періоду заслання нерозривно пов'язаний із символом вітру в його щоденнику. У “Журналі” Т. Шевченка “вітер” має два значення: предметне і символічне, і доволі часто ці значення накладаються в одному контексті. Адже від напрямку вітру – норд-весту – залежало відплиття Шевченка на поштово-му кораблі до Астрахані. Тому в усіх записах, пов'язаних із вітром, цей образ персоніфікується; а іноді звернення до цієї мінливої сили природи стилізоване під народні плачі: “О вітре, вітре, коли б ти міг співчувати моему невсипущому горю, ти ще позавчора звернув би на норд-вест, і сьогодні я б уже сидів з олівцем у руці аргонавтом татарського корабля,

що пливе до берегів Колхиди, себто Астрахані, і востаннє малював би краєвид своєї тюрми” [19, с. 65].

Символ “вітер” виступає тлом зміни настрою автора і основні компоненти його символічного значення у тексті такі, як “чекання”, “надія на зміни” (“Сьогодні неділя, вітер той самий. Чи не час би вже повернути йому на норд-вест? О як би він мене втішив, коли б хоч на завтра повернув. Уже ліпше вдарити зразу обухом, ніж пиляти тупою дерев’яною пилою дождання” [19, с. 62] і “туга” (“А вітер усе той самий. І туга та ж сама” [19, с. 54]). Крім того, образу-символу “вітер” в мемуаристиці Т. Шевченка притаманна подвійна конотація. В одних записах і листах – це образ із позитивною семантикою, означений епітетами “тихий, рівний” (“По заході сонця заштилило, і о першій годині ночі вітер подув із зюйд-оста. Вітер тихий, рівний, саме такий, якого треба нашому поштовому човнові” [19, с. 66]). В інших записах “вітер” наділений виключно негативною конотацією – вітер “клятий”, “нестерпний”, “заворожений”. Наприклад, “Нестерпний вітер, болісна невідомість” [19, с. 74], “Вітер, немов його заморожено, все той же” [19, с. 68], або “Про вітер теж намагався не думати. Він, отой клятий зюйд-вест, душу з мене витягне. Нехай би він на одну добу чи хоч би на половину доби звернув до оста, і я був би вільним. Нестерпна мука!” [19, с. 71]. Отже, основним компонентом символічного значення “вітру” є “воля”, а, виходячи із реальності тексту, вітер – одна із перешкод на шляху поета до волі. Таким чином, в мемуаристиці Шевченка значенням символу “вітер” виступає дихотомія “воля – неволя”.

Дихотомія «воля – неволя» в епістолярію Шевченка часто супроводжується еманациєю часопростору в реальному/ірреальному вимірах через традиційний для поета прийом сну, при цьому невідільницька дійсність трактується як «сон важкий», а омріяна воля – як сон бажаний. І саме епістолі відводиться терапевтична роль в пробудженні, дистанціюванні від важкої солдатської дійсності: «Я как бы ото сна тяжелого проснулся, когда получу письмо от кого-нибудь не *отрекшегося* меня, а ваше письмо перенесло меня из мрачных казарм на мою родину – и в ваш прекрасный Яготин, – какое чудное наслаждение воображать тех, которые вспоминают обо мне, хотя их очень мало; *счастлив, кто малым доволен*, и в настоящее время я принадлежу к самым счастливым, я, беседуя с вами, праздную 25 февраля» (*виділення наше. – А.І.*) [18, с. 41] (лист до кн.Репніної від 25-29 лютого 1848 р.). Ця цитата із листа Шевченка надзвичайно красномовна, бо засвідчує здатність поета до трансцендентності, автосугестії, що, можливо, і врятувало його від згубного впливу солдатчини, від «очерствіння душі», якого так боялась його творча натура. І саме лист виступає основою цієї автосугестії, через лист Шевченко ніби веде живий діалог з адресатом. Цю «присутність» адресата як унікальну ознаку його епістолярної стилістики відзначила М. Коцюбинська: «Така присутність гідного, здатного до розуміння і

співпереживання адресата безперечна, зокрема, у листах до В. Репніної: тут відчутна особлива мистецька й настроєва витонченість, спорідненість душ, високий інтелектуальний модус» [9, с. 21]. На нашу думку, таку здатність досягнення присутності адресата можна пояснити, з одного боку, геніальною творчою уявою поета («какое чудное наслаждение воображать тех, которые вспоминают обо мне»), а з іншого – вмінням поета «вростати» в чужий текст, через слово пізнавати чужу душу. Перечитуючи десятки разів листи своїх друзів у засланні, через своєрідне «злиття» з текстом Шевченко прагнув пізнати внутрішній стан, настроєність та інтенційність свого майже присутнього тут і зараз співрозмовника. Так, вище цитований лист розпочинається словами: «Тринадцятий день уже читаю ваше письмо, наизусть выучил» [18, с. 41]. І це далеко не єдине свідчення поета в епістолярію про його любов до перечитування отриманих листів. Розмовляючи з Репніною через лист, Шевченко святкує і свій день народження 25 лютого (за старим стилем). Листи жили в пам'яті поета впродовж всього життя, бо навіть через дев'ять років, листуючись із Кухаренком із Новопетровської фортеці, він дослівно цитує приказку з його ж листа.

Асоціативний ланцюжок «неволі як сну» у вищенаведеній цитаті закономірно має мінорні інтонації – «сон тяжолый», «мрачные казармы», і в цьому ж контексті контрастні мажорні асоціації, пов'язані із листом як фактом невідреченості – «родина», «прекрасный Яготин», «чудное наслаждение», «счастье», «праздник».

У текстовій канві вищенаведеної цитати досить зримі біблійні ремінісценції та образи. Вислів «письмо от кого-нибудь не *отрекшегося* меня» співвідносить образ Шевченка із Христом, від якого в найважчий період відрікаються його учні-апостоли. Заборона III Відділу листуватися із ув'язненим поетом якраз і потягла за собою хвилю зречень, однак ніби зерно від половини відділила найвірніших, і серед них найближчий друг, в одному з листів навіть возвеличина в ранг святих – Варвара Репніна. Християнською символікою позначене і згадане в тексті число 13 як символ Христа і його 12 апостолів.

Загалом християнська філософія та філософія кордоцентризму, втілена в художній творчості поета, виступає і головним ідеологічним підґрунтям його епістолярію. Саме листи засвідчують глибоку релігійність і набожність митця, розставляючи всі крапки над і в темі «богоборства Шевченка». Однак саме в листах тема християнської філософії Шевченка мало досліджена і потребує комплексного аналізу.

З біографії поета знаємо, що на заслання з ним помандрувала Біблія, подарована В. Репніною. Десятирічне заслання як період своєрідного усамітнення, автокомунікації допоміг Шевченкові переосмислити ряд християнських цінностей. Так, в листах спостерігаємо повне покладання на Божу волю як єдину життєву константу («та може, Бог дасть, тут зостануся»), «що маємо робить, коли того Бог хоче» (у листі до А.І. Лизогу-

ба від 1 лютого 1848 р.), «пока угодно будет Богу оставить во мне хоть искру чувства доброго» (у листі до В. Репніної від 25-29 лютого 1848 р.) [18, с. 40]), часте цитування Святого Письма (чи не в кожному листі періоду заслання), наприклад у вищезгаданому листі до А. Лизогуба: «Давид добре сказав: «Кто возглаголит силы Господни; слышаны сотворит вся хвалы его» [18, с. 40], або в листі до Репніної від 25-29 лютого 1848 р.: «придите все труждающиеся и обремененные, и аз упокою вы» [18, с. 42].

А вже в наступному листі до цього ж адресата від 1 січня 1850 р. поет визнає християнську філософію як рятівну соломинку для збереження свого життєвого простору і порятунку від всюдисушої самотності (промовистою тут є авторська тавтологія «один-одишоенек»): «Я теперь, как падающий в бездну, готов за все ухватится – ужасная безнадежность! Так ужасна, что одна только христианская философия может бороться с нею... Единственная отрада моя в настоящее время – это Евангелие. Я читаю ее без изучения, ежедневно и ежечасно» [18, с. 50]. Як бачимо, поет цілком підтримує християнське читання Біблії серцем, а не розумом («без изучения»).

Власне християнська філософія сформувала в епістолярному образі Шевченка дві християнські потреби – потребу сповіді і потребу молитви. Саме християнський світогляд обумовив відсутність будь-яких негативних оцінок щодо персоналій, що по суті винятковий випадок в українській епістолярній традиції. Постійна потреба молитви, що зринула в листах періоду заслання, свідчить про вічний діалог поета із Творцем. Часто форма листа подібна до форми літературної молитви, специфіка якої полягає в тому, що на жанровий код сакрального звернення до вищих сил накладається життєвий і творчий досвід, особистісні прагнення й художні завдання суб'єкта твору. Молитва поета глибоко індивідуалізована, оскільки не визнає основних молитовних канонів, відповідно до яких основними складовими цього жанру є славослов'я, мотивація звернення, прохання і обітниця. Молитовна комунікація Шевченка включає, як правило, тільки компонент славослов'я («да будет воля Божия!... Да заменим уныние надеждой и молитвой», «Молитесь, молитесь, молитва ваша угодна Богу» (з листа до В. Репніної 25-29.02.1848 р.), подяки («Тепер тільки я молюся і дякую Йому за безмежну любов до мене, за посланий мені іспит» (з листа до А. Толстої від 09.01.1857 р.), причому, подяки навіть за страждання, що в християнстві вважається найвищим виявом аскетизму («Я теперь совершенная изгнанка бывшего Шевченка, и благодарю Бога» (із листа до В. Репніної від 14.11.1849 р.), рідше прохання («Одне, чого я, як добра найбільшого, у Бога просив би, – хоч перед смертю разочок на вас, друзів моїх добрих, на Дніпро, на Київ, на Україну подивиться; і тоді вмер би я спокійно, як християнин» (з листа до А. Лизогуба від 16.07.1852 р.).

Отже, вважаємо, що найпоширенішим видом молитви, внесеної до тексту листів, є молитва-медитація, характер інтенції якої – роздуми

над шляхом до Бога, до віри, встановлення вербального зв'язку із Творцем, віднаходження метамови між своїм серцем і отим «втраченим раєм». Цікавим є той факт, що за підрахунками вчених слово «Бог» Шевченко у своїй творчості вживає 1281 раз, тоді як слово «Україна» – лише 269. Його розмова з Богом складна і відверта. Також поет розуміє могутню силу колективної молитви та молитви за іншого, тому часто в листах зустрічаємо просьбу помолитись за нього («Братьям и сестрам вашим поклон. Скажите им и просите, ежели не забыли меня, да помолятся обо мне» [18, с. 43]).

У контексті молитви часто зринає мотив прощення, сповіді і покути. Так, перебуваючи в Орській фортеці, Шевченко в листі до Репніної мимоволі згадує поміщика Платона Лукашевича, з яким поет розірвав стосунки через його нелюдське ставлення до кріпаків. Словами «да простит йому Господь» Шевченко знімає із себе тягар образи. Але це прощення має пресупозицію в тексті листа, бо перед тим митець згадує про свою сповідь і причастя, після чого отримав духовне очищення і душевний спокій. Цим своїм станом він і ділиться із адресатом: «Я теперь говею и сегодня приобщался святых таин – желал бы, чтобы вся жизнь моя была так чиста и прекрасна, как сегодняшней день» [18, с. 42]. Однак у листах маємо свідчення й того, що Шевченко сповідається не лише в церкві, але й у листах, зокрема Репніній («И мне хотя немного отраднее стало, когда я выисповедался перед вами!» [18, с. 51]). Як покуту за свої гріхи смиренно сприймає поет і втрату естетичного чуття, однак цю кару вважає найбільшою («Неужели это чувство прекрасного утрачено навеки? А я так дорожил им! Так лелеял его! Нет, я, должно быть, тяжко согрешил пред Богом, коли так страшно караюсь» [18, с. 43]).

Із християнською філософією в листах поета тісно переплетена філософія кордоцентризму. У більшості листів зустрічаємо апеляцію до людського серця. Генеза кордоцентризму сягає ще часів філософської думки Київської Русі (творчість Іларіона, Володимира Мономаха, Никифора). Але на цілісну систему кордоцентризму перетворився тільки у «філософії серця» Памфіла Юркевича – представника духовно-академічного напрямку в українській філософії XIX століття. В епоху романтизму категорія серця вийшла за межі суто філософського вжитку і поширилася на царину літератури. Рецепція ментально-філософської категорії «серце» у листах Шевченка найбільш наближена до поглядів П. Юркевича, який називає серце «центром душевного і духовного життя людини». На думку філософа, «в серці започатковується і народжується рішучість людини на ті чи інші вчинки; в ньому виникають різноманітні наміри і бажання; воно є місцем волі та її бажань...» [5, с. 341].

Автори «Словника символів культури України» інтерпретують «серце» як «символ Центру; Бога; життя; розуму; ласки; любові; співчуття; у християнстві – символ радості й смутку; розуміння; сміливості;

релігійної відданості; чистоти” [14, с. 191]. Дослідження символу серця в листах Шевченка наближує нас до вивчення проблеми саморецепції поета як складової його психологічного дискурсу.

У листах періоду заслання символ серця позначений логічними конотаціями: «розбите», «зав’яле», «спрагле». І лише листи і надіслані книги здатні оживити його («...пришлите, ежели имеете, «Свячену воду»; она оросит мое увядающее сердце» [18, с. 43]). Часто традиційне епістолярне звернення замінюється народнопоетичним вокативом «моє серденько», наприклад, до М.В. Максимович: «Спасибі вам, моє серденько, за ваше щире, ласкавеє письмо» [18, с. 181].

Символ серця у листах поета препарується як на мистецтво, так і на людську особистість. Лише справжній талант може найглибше пізнати людське серце, і в очах Шевченка – це Гоголь – «истинный ведатель сердца человеческого!». Але найбільшою загадкою для Шевченка була глибина любові серця Божої Матері, про що він неодноразово згадує в листах із заслання («Новый завет я читаю с благоговейным трепетом. Вследствие этого чтения во мне родилась мысль описать сердце матери по жизни Пречистой Девы, матер Спасителя» [54]), однак наблизитись до цієї таїни зможе лише після написання поеми «Марія». Символ серця в листах поета також тісно переплетений із символом вогню, причому цей вогонь може як зігрівати, підтримувати чи повертати життя («Правда, я сам думав, що я вже зледащів, захолюнув в неволі. Аж бачу – ні. Нікому тільки було огню положить під моє горем недобите старее сердце» [18, с. 131]), так і руйнувати, спалювати, адже в одному з листів до Репніної поет зізнається, що через одноманітність і меланхолійність спалив свій щоденник на догораючій свічці.

Із філософією кордоцентризму в епістолярній спадщині поета тісно переплітається такий наскрізний образ його творчості, як образ сліз. Навіть княжна Репніна називала поета «геніальним горювальником», відзначаючи його унікальну здатність легко переходити від горя до веселощів, від смутку до іронії та самоіронії. За слушним спостереженням Л. Ушкалова, сам поет трактує свою музу як «музу сліз», бо «змальовуючи себе та Гоголя в образах українських «Геракліта й Демокріта», поет обирає маску Геракліта: «Ти смієшся, а я плачу, / Великий мій друже» [16, с. 2]. У художній творчості поета образ сліз асоціюється із «святою росою» (поезія «І знов мені не привезла»), «Божою благодаттю», «воскресінням», «оновленням», тобто сльози, як і вогонь, виконують катарсисну (за Аристотелем) функцію духовного очищення (у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»). На думку Л. Ушкалова, «сльози для Шевченка – чиста стихія чутливості, «абсолютна мова», «недаремно він намагався перетворити слова на сльози і навпаки» [16, с. 3]. Таку інтенційність поета вчений пояснює романтичним світоглядом митця, впливом святого Письма та внутрішньою кордоцентричною настановою.

В епістолярію образ сліз наскрізний і наділений різними семантичними відтінками. Конотація традиційно подвійна – позитивна і негативна водночас. Наприклад, в листі до Рєпніної від 29.11.1843 р. зустрічаємо значення «холодної сльози» як порятунку для спраглої душі, як цілющої роси: «Я страдал, открывался людям, как братьям, и молил униженно одной хотя холодной слезы за море слез кровавых – и никто не канул ни одной целебной росинки в запекшиеся уста» [18, с. 24]. У листі до графа Ф. Толстого образ сліз набуває значення «благородні сльози», «сльози радості» («Омочу слезами тихой радости и сердечной благодарности ваши чудотворящие руки» [18, с. 134]). Як бачимо, образ сліз допомагає автору якнайдраматичніше передати свою потребу в щирому спілкуванні, свій вічний пошук «сродної душі». Однак в листуванні періоду заслання образ сліз набуває нової конотації – це «сміх крізь сльози», тісно переплетений з авторською самоіронією («Вообразите себе самого неуклюжего гарнизонного солдата, растрепанного, небритого, с чудовищными усами, – и это буду я. Смешно, а слезы катятся» [18, с. 36], або «смеюсь сквозь слезы, что делать, слезами горю не пособить, а уныние – грех великий» [18, с. 63]).

Образ сліз в епістолярній спадщині поета можна пояснити й однією з іпостасей Шевченкового образного світу – архетипом-символом води. Досліджуючи Шевченкові архетипи, В. Кононенко зазначає, що «в широкому метафоричному тлумаченні світло й тепло пробуджують воду; і вона народжує й годує весь світ; це одна з основних стихій, животно-творна сила, запорука плодючості. В Шевченкових картинах української ідилії, краси земної вода – ледве не визначальний чинник, носій ідеї чистоти духу і тіла, уособлення щастя, самого життя» [7, с. 254]. Архетип води в образно-асоціативному ланцюжку художнього світу поета часто перетворюється в «сльози», «сльози-воду» зі значенням очищення, полегшення, нового стану душі.

Архетип води у слов'янській міфології невіддільний від архетипу вогню, як інь і янь в китайській філософії. Відповідно до наукових висновків М. Костомарова, вогонь – чоловіче начало в міфології давніх слов'ян, якому передує жіноче начало – вода [21, с. 218]. І в художній, і в епістолярній творчості Шевченка архетип вогню, як і архетип води, має подвійну конотацію – «це і вогонь добра, любові, життя, щастя, і вогонь нищення, горя, загибелі, руйнації» [7, с. 252]. Таку особливість Шевченкового художнього світу до поєднання протиріч в одному образі можна пояснити афектно-екзальтованим типом його темпераменту, «темпераментом тривоги і щастя» (за Леонгардом), а також такою психологічною особливістю його творчої натури, як однаково сильна робота обидвох півкуль головного мозку. На думку Л. Генералюк, «полярність суджень, «зштовхування протиріч» (М. Коцюбинська), історико-політичний дискурс творчості – це також наслідки одночасної роботи півкуль головного мозку – річища, у яких рухалася думка митця з його

специфічною логікою рекурентності, за котрою він не лише формував свою картину світу, а й переформовував і реформував український світ» [2, с. 10].

У листах Т. Шевченка вогонь запаленої свічки дає можливість засланому поетові писати листи до друзів, тобто має позитивний відтінок значення, але разом з тим на вогні спалює Шевченко свій перший щоденник, про що пише в одному з листів до княжної Репніної: «Со дня прибытия моего в крепость Орскую я пишу дневник свой, сегодня развернул тетрадь и думал сообщить вам хоть одну страницу, – и что же! так однообразно-грустно, что я сам испугался – и сжег мой дневник на догорающей свече. Я дурно сделал, мне после жаль было моего дневника, как матери своего дитяти, хотя и уroda» [19, с. 42]. Отже, архетип вогню в цьому контексті наділений значенням руйнації, нищення, відображенням стану афекту, в якому перебував ув'язнений поет.

Проблема української ідентичності та відродження національної ідеї – одна з головних домінант і художньої, й епістолярної творчості українського пророка. Непохитна життєва позиція поета щодо цих проблем і витворила з непересічної особистості Шевченка «володаря в царстві Духа» і в очах сучасників, і в свідомості нащадків. Становлення Шевченка як пророка, крім художньої творчості, можемо простежити й на основі його епістолярної спадщини. Тому на матеріалі раннього епістолярію Шевченка можна окреслити проблему української ідентичності крізь призму співіснування, накладання і протистояння у свідомості поета двох ворожих світів – «свого» українського і «чужого» московського.

На основі текстуального аналізу раннього епістолярію бачимо, що поняття «української ідентичності» в ранньому епістолярію Шевченка складається із тріади «мова – вишиванка – вареники». Основою, вершиною цієї тріади Т. Шевченко вважає мову. Проживаючи в самому серці царату – Петербурзі, поет відчував брак спілкування якраз рідною мовою, тому не жалів докорів своїм адресатам з України, які писали до нього великодержавною. Так, у листі до свого старшого брата Микити Шевченка від 15.11.1839 р. поет просить: «Та, будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому» [18, с. 11], а вже в листі до Микити від 2.03.1840 р. Шевченко готовий «лаятись» за нехтування його проською: «...я твого письма не второпаю, чорт-за по-якому ти його скомпонував, ні по-нашому, ні по-московському – ні се, ні те, а я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму, щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським» [18, с. 13].

Рідне слово стає для митця основним способом пізнання духовного світу людини, бо це мова серця, тоді як іноземні мови промовляють лише до нашого розуму. Через художнє слово Шевченко полюбив Г. Квітку-Основ'яненка й одразу записав його в найближчі друзі, не знаючи особисто. У листі від 19.02.1841 р. Шевченко пише: «Не цурайтеся ж, любіть мене так, як я вас люблю, не бачивши вас зроду. Вас не

бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як, може, ніхто на всім світі» [8, с.14]. Однак російськомовне середовище впливало й на самого поета. Так, в одному з листів до Я. Кухаренка поет розкаюється за свою російськомовну поему «Слепая», пояснюючи такий мовний вибір в душі романтизму якоюсь потойбічною силою, третьою субстанцією, яка, окрім Бога і чорта, живе в людській душі: «Переписав оце свою «Слепую» та й плачу над нею, який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом. Лихо, брате отамане, єй-богу, лихо. Це правда, що окрім Бога і чорта в душі нашій єсть ще щось таке, таке страшне, що аж холод іде по серцеві, як хоч трошки його розкриєш...» [18, с. 19]. Часто в ранньому епістолярію мовна тема зринає як леймотив, зовсім не пов'язуючись із сюжетністю листа, як спалах думки чи то свідомості, наприклад: «Спасибі всім тим, хто пише по-нашому або про наше» [18, с. 15].

Крім мовної своєрідності, українська національна ідентичність в ранньому епістолярію Т. Шевченка асоціюється з національним одягом – вишиванкою. І вже в цьому контексті в листах Шевченка виникає перше протистояння «свого» національного і «чужого» імперського дискурсу. У листі до Г. Квітки-Основ'яненка поет зізнається, що задумав малювати картину, але не може знайти вишиванки для натурщиці. «Наймав прокляту московку – і дуже делікатну мадам, щоб пошила мені дівочу сорочку, – не втне та й годі, хоч кіл на голові теши, вона таки своєї. Що тут на світі робить» [18, с. 14], а далі ще з більшим розпачем в цьому ж листі пише: «та от, бачите, лебедику, все є: і модель – чи по-тутешньому натурщиця – і справа всяка, – а одежі нема. Та й де її тут взять? Кругом москалі та німота, ні одної душі хрещеної» [18, с. 15].

Але якщо про український стрій як атрибут національної ідентичності Т.Шевченко згадує в епістолярію з певним ступенем драматизму, то про національну страву – вареники – в гумористичному ключі. Так, в листі до Я.Г. Кухаренка від 31.01.1843 зустрічаємо ременісценсію з творів М. Гоголя із персоніфікованим мікрообразом вареника: «Як будете ви мені розказувати про вареники та проче, то я вас так вилаю, як батька рідного не лаяв. Бо проклятуца ота страва, що ви розказували, неділь зо три снилась. Тільки що очі заплющу, вареник так, так тобі і лізе в очі, перехрестишся, заплющишся, а він знову. Хоч «Да воскреснет» читай, таке лихо» [18, с. 22].

У листі до Г.С. Кухаренка від 25.01.1843 Шевченко-художник навіть висловлює досить незвичне прохання – врятувати його картину «Катерина» від нього ж самого, бо чи матеріальна скрута може змусити його продати полотно, чи його щира вдача (з біографічних джерел знаємо, що Шевченко не вмів відмовляти людям), але воно настільки дороге для нього, що художник не може допустити, щоб картина потрапила в «чужі» руки. Суперечність, ворожість двох світів – національного українського й імперського – в цьому листі надзвичайно красномовна. Поет

відчуває можливу прірву в міжнаціональній комунікації навіть на культурному рівні, на рівні діалогу мистецтв: «...Намалював я се літо дві картини і сховав, думав, що ви приїдете, бо картини, бачте, наші, то я їх кацапам і не показував. Але Скобелєв таки понишпорив і одну вимантажив, а друга ще в мене, а щоб і ця не помандрувала за яким-небудь москалем (бо це, бачте, моя «Катерина»), то я думаю послать її до вас...» [18, с. 21].

У цьому ж листі художник розкриває концепцію картини «Катерина», в якій знову ж маємо зіткнення двох світоглядів, двох світів – українського в образі Катерини й імперського в образі москаля. Ось як сам Шевченко аргументує вибір сюжету для картини: «Я намалював Катерину в той час, як вона прощалася з своїм москаликом і вертається в село, у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже й сумно дивиться на Катерину, а вона сердешна тіль не плаче та підіймає передню червону запащину, бо вже, знаєте, трошки тее... а москаль дере собі за своїми, тілько курява ляга – собачка ще поганенька доганя його та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там уже степ тілько мріє. Отака моя картина» [18, с. 21–22].

Як бачимо, словесні образи поеми митець доповнює візуальними мікрообразами полотна, чітко співвідносячи їх із двома світами. Так, національний світ репрезентують мікрообрази могили, вітряка, степу, куреня, образ дідуса, в очах якого і співчуття до Катерини, й докір за втрачену долю, й життєва мудрість, досвід, вічний потяг до праці (дідусь струже ложки). А така художня деталь, як «червона запащина», яка завдяки яскравості кольору відтягує на себе основну увагу, підкреслює стан Катерини – під запащиною вона ховає «нове життя». Імперський світ на полотні Шевченка представлений двома мікрообразами: куряви як символу непостійності, ефемерності, і «поганенької собачки», яка нібито гавкає. Як бачимо, навіть в такому невеличкому уривку з листа із описом концепції своєї картини поет чітко протиставляє два світи із протилежною конотацією, гармонійне співіснування яких взаємовиключне.

Навіть час у ранньому епістолярію поета позначений конотацією «чужий» і не сприяє, а навпаки, перешкоджає його творчості. Адже йдеться про час у Петербурзі, який молодий митець сприймає кризь призму невизначеності, ефемерності, як «ні день, ні ніч, так, чортзна-що», навіть лиха. У листі до Г. Квітки-Основ'яненка читаємо: «Малюю вашу панну Сотниківну. Хотів кончить до Різдва, та й не знаю, бо тут тепер ні день, ні ніч, так, чортзна-що. Прокинешся рано, тільки що заходишся малювати, дивишся, вже й ніч. Отаке-то лихо. Тілько пензлі миєш, більш нічого» [18, с. 15].

Образ Петербурга в епістолярію, як і в художній творчості поета, амбівалентний. Це образ, зітканий із протиріч. У ранніх листах, де митець зве до «чужого» світу, негативних відтінків у семантиці цього

образу-топоніму значно більше. Місто царату асоціюється то з «проклятим болотом» («Приїхав у це прокляте болото та й не знаю, чи вже й виїду» [18, с. 20]), то з морозом, що заморожує не лише тіло, а й душу («...ми пропадаємо в цьому проклятушому Пітері, щоб він змерз навіки, тут тепер 10 градусів морозу, не вам кажучи, а кожуха нема, чорти б убили його батька, і купила нема» [18, с. 19]). Але разом з тим Петербург стає для Шевченка містом, у якому він здобув високу освіту, це місто познайомило його із «сіллю» тодішньої української і російської інтелігенції. Не треба забувати, що саме в Петербурзі Шевченко став вільним. У листі до В. І. Григоровича від 28.12.1843 зустрічаємо образ Петербурга як чужини з великими можливостями для збагачення, але аж ніяк для розвитку творчої особистості. Тому поет все ж виношує намір вирватися із «чужого» світу і розгублено просить батьківської поради: «Батьку мій рідний, порай мені, як синові, що мені робить? Чи оставатися до якої пори, чи їхати до вас. Я щось не дуже ударяю на Академію, а в чужоземщині хочеться бути. Я тепер заробляю гроші (аж дивно, що вони мені йдуть в руки!), а заробивши, думаю чкурнуть, як Аполлон Ніколаєвич» [18, с. 24]. Цікаво, що цей лист Шевченко написав під час першої поїздки в Україну, перебуваючи в Яготині. Отже, як бачимо, образ Санк-Петербургу переслідував його навіть на Батьківщині, викликаючи в свідомості суперечливі відчуття.

Проблема збереження національної ідентичності в ранньому епістолярію Шевченка зринула з особливою гостротою після першої поїздки в Україну. У листі до Я. Г. Кухаренка поет уникає розлогих описів то-го, що залишилося від України, і лише в деяких лаконічних згадках можна відчутти весь трагізм вражень від його подорожі, наприклад: «Заходився оце, вернувшись в Пітер, гравировать и издавать в картинах *остатки нашої України*» (*виділення наше – І. А.*) [18, с. 31]. Саме тому Коб-зар виношує ідею створення серії «Живописна Україна» як одного зі способів збереження національної ідентичності. Тут же в листах поет вибудовує концепцію цієї серії з позицій минулого і сучасності, усвідомлюючи свою месіанську роль в справі популяризації України в світі. У той момент створення серії «Живописна Україна» стала для Шевченка ідеєю-фікс, архіважливою місією перед своїм народом. У листі до М. А. Цертелева від 23.09.1844 читаємо: «Якби мені Бог поміг докінчить те, що я тепер зачав, то тойді склав би руки та й у домовину. Було б з мене: не забула б Україна мене мізерного» [18, с. 28].

Отже, досліджуючи епістолярій Т. Шевченка, можемо додати декілька нових штрихів до його епістолярного образу. Попри велику втрату його листів, а, отже, відсутність цілісної картини, можемо стверджувати, що лист в житті поета, особливо періоду заслання, відіграв функцію автокомунікації, саморецепції, сугестії, зв'язку із зовнішнім світом, був свого роду рятівною соломинкою, єдиною віддушиною в солдатській неволі. Тому естетична складова його епістол вражає метафоричніс-

тю і символізмом, адже наскрізними в його епістолярію виступають символи вітру, серця, вогню, образ сліз, і саме в листах маємо цілісну картину поетового християнського світобачення, кордоцентризму, його вічного діалогу з Творцем. Дослідження раннього епістолярію Т. Шевченка дозволяє нам побачити процес усвідомлення поетом своєї національної своєрідності, окремішності, його зосередження на проблемі збереження національної ідентичності саме під час навчання в Петербурзі, тобто певного дистанціювання від питомого українського. Поняття «української ідентичності» в ранньому епістолярію Шевченка складається із тріади «мова – вишиванка – вареники». Вершиною цієї тріади Т. Шевченко вважає мову. Проблема збереження національної ідентичності особливо гостро постає для поета через постійне протистояння в його свідомості двох світів, двох дискурсів – «свого» українського і «чужого» імперського.

Література

1. Бовсунівська Т. Художня концепція жінки у творчості Т. Шевченка / Т. Бовсунівська // Дивослово. – 1999. – № 11. – С. 2-6.
2. Генералюк Л. Нотатки до психологічних студій над Шевченком і його творчістю / Л. Генералюк. – Слово і час. – 2012. – № 5. – С. 3-19.
3. Егоров О. Дневники русских писателей XIX века / О. Егоров. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 288 с.
4. Єфремов С. Шевченкознавчі студії / С. Єфремов. – К.: Видавництво «Україна», 2008. – 368 с.
5. Історія філософії України: хрестоматія / М. Тарасенко, М. Русин, А. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1993. – 560 с.
6. Кононенко В. Мова. Культура. Стиль / В. Кононенко. – К., 2002. – С. 251-264.
7. Кононенко В. Символи української мови: монографія / В. Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
8. Космеда Т. “Щоденник“ Т.Г. Шевченка як особливий тип автокомунікації / Т. Космеда // Семантика мови і тексту: зб. статей VIII міжнарод. наук. конференції. – Івано-Франківськ: “Плай”, 2003. – С. 261-266.
9. Коцюбинська М. Шевченкові листи / М. Коцюбинська. – Слово і час. – 2008. – №7. – С. 15-23.
10. Літературознавчий словник-довідник / Р. Громяк, Ю. Ковалів та ін. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.
11. Ляхова Ж. За рядками листів Тараса Шевченка / Ж. Ляхова. – К.: Дніпро, 1984.
12. Момот Н. Шевченків Щоденник: жанрова гетерогенність як стратегія тексту / Н. Момот // Слово і час. – 2005. – № 3. – С. 20 – 28.
13. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба / Є. Нахлік. – Львів, 2003. – С. 206-220.
14. Словник символів культури України / [за заг. ред В.П. Коцура, О.Г. Потапенка, М.К. Дмитренка]. – К.: Міленіум, 2002. – 260 с.

15. Трессидер Дж. Словарь символов [пер с англ. С. Палько] / Дж. Трессидер. – М.: ФАИР-Пресс, 1999. – 448 с.
16. Ушкалов Л. Образ сліз у творчості Тараса Шевченка / Л. Ушкалов // Дивослово. – 2012. – №3. – С. 2-8.
17. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
18. Шевченко Т. Зібрання творів: у 6 т. (вид., автентичне 1-6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. / Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – К.: Наукова думка, 2003. – 632 с.
19. Шевченко Т. Щоденник / [пер. з рос. О. Кониського; передм. та пер. віршів В. Шевчука] / Т. Шевченко. – К.: Школа, 2003. – 272 с.
20. Шевчук В. «Журнал» Тараса Шевченка як художній твір / В. Шевчук; пер. з рос. О. Кониського; передм. та пер. віршів В. Шевчука // Шевченко Т. Щоденник. – К.: Школа, 2003. – С. 3-10.
21. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія / М.І. Костомаров. – К., 1994. – 398 с.
22. Леонгард К. Акцентуированные личности. – 2-е изд., стереотип. – К.: Вища школа, 1989. – 375 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 21.11.2013 р.
Рекомендовано до друку докт. філол. наук, професором Хоробом С.І.,
докт. філол. наук, професором Сеником Л.Т.*

TARAS SHEVCHENKO IN THE LIGHT OF «NON FICTION» LITERATURE

A. V. Il'kiv

*PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk;
department of Ukrainian literature; 76000, Ivano-Frankivs'k,
Shevchenko str., 57; ph. +380 (342) 59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

The article examines the aesthetic constituent of T. Shevchenko's epistles. Problems of national identity in the poet's early letter through contradistinction of "my" and "other's" worlds.

Key words: *letter, epistolary image, symbol, national identity.*